

АРХЕОЛОГІЯ

УДК (UDC) 930.2:091:316.334.52(477.52/.54)

КРАВЧЕНКО О. М.

**ІСТОРІЯ ТА ПРОБЛЕМАТИКА ВИВЧЕННЯ ЛІТОПИСНИХ
МІСТ СІВЕРЩИНИ**

Стаття присвячена аналізу стану вивченості проблеми локалізації літописних міст Сіверщини. Аналізуються основні напрями вивчення літописних міст та проблеми пов'язані, зі співставленням конкретного археологічного об'єкта з писемним повідомленням. У роботі наводяться дані про майже двохсотлітню роботу кількох поколінь археологів та окреслене коло сучасних питань пов'язаних з вирішенням даної проблеми.

Ключові слова: Давньоруська держава, археологічні пам'ятки, літописні міста, розвідки, розкопки, кургани, городища, локалізація.

Минувшина Південноруських земель IX-XIII ст. є важливою складовою загальноукраїнської території. Цей регіон був ядром, де почала формуватися територія сучасної України [28, с. 3-4]. Зазначений етап історичного розвитку Південно-Східного порубіжжя Руських земель залишається недостатньо і досить нерівномірно вивченим сучасною історичною наукою. Це особливо стосується передстепових регіонів Дніпровського Лівобережжя. Політична та соціально-економічна історія регіону цієї доби вже добре висвітлена в історичній літературі, зокрема у загальновідомих працях В.Г. Ляскоронського, М.С. Грушевського, Л.В. Падалки, М.О. Макаренка та ін. [10, с. 30-33; 11, с. 97-137; 12, с. 117-125; 13; 14, с. 404-457; 15, с. 419-434; 16; 3; 18]. Проте й досі ще недостатньо вивчене коло археологічних пам'яток, котрі вперше були виділені дослідженнями В.Й. Довженка, А.І. Кубишева, С.О. Беляєвої, М.П. Кучери [8; 9]. Призабутою виявилася і наукова спадщина відомих українських археологів початку ХХ ст. В.М. Щербаківського та О.С. Федоровського, які підготували перші праці про давньоруські старожитності Лівобережжя [34, с. 5].

На території Дніпровського Лівобережжя процес формування традицій містобудування починається ще з IX ст. Першими протомістами на цій території в IX-X ст. можна вважати Битицьке та Шестовицьке городища. З формуванням Давньоруської держави перед київськими князями постає проблема вдосконалення старих племінних центрів та будівництва нових міст як опори влади на місцях та фортець для захисту кордонів [7, с. 85-87].

Середня течія Псла та Ворскли є природною межею співіснування кочових племен з осілим землеробським населенням. Часті війни, які велися як ордами печенігів, а згодом половців, так і київськими князями спонукали останніх розпочати масштабне будівництво на південних кордонах держави.

Кравченко Олександр Миколайович - кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Основою оборонних ліній були природні перешкоди, фортеці ж виконували роль опорних пунктів та були місцем захисту населення. Рельєф середньої течії Ворскли, Псла та Сейму багатий на яри, миси з крутими схилами та останці. Для заснування городищ на першому етапі існування Давньоруської держави обиралися саме такі місця, а їхнє розташування цілком залежало від особливостей рельєфу. Частина території, особливо степові коридори потребували особливої уваги, але рельєф тут рівний, практично без мисів та останців. Для заснування городищ саме у таких місцях у XII ст. стали будувати круглі городища, які не залежали від природних особливостей. Процес будівництва круглих городищ співпав з початком феодалної роздробленості і припинився з вторгненням монголів в середині XIII ст.

Дослідження давньоруських міст невід'ємно пов'язане з вивченням виникнення та розвитку давньоруської державності. Походження інституту князівської влади на Русі викликало дискусії ще у XVIII ст., коли тільки зароджувалася історична наука в Російській імперії. Ціла плеяда вчених-істориків, починаючи з Михайла Ломоносова, займалася розробкою теоретичних питань, пов'язаних з періодом Київської Русі. Одним з напрямків дослідження цього періоду є вивчення літописних міст. Саме міста визначали економічний напрямок розвитку окремих князівств та регіону в цілому.

Вивчення літописних міст середньої течії Псла та Ворскли триває вже понад 150 років. Архієпископ харківський і чернігівський Філарет (Д.Г. Гумілевський) першим зробив спробу на основі писемних джерел давньоруського та козацького часу співставити літописні назви з конкретними археологічними комплексами [40]. За методикою опитування та анкетування ним була зібрана чимала кількість даних про городища середньої течії Псла та Ворскли. Філарет використовував також дані письмових джерел XVI-XVII ст. Побудовані на цьому висновки в багатьох випадках не підтвердилися, проте застосований ним метод виявився досить вдалим. Саме Філарет висловив припущення, що городище в центрі м. Білопілля і є залишками літописного міста Вир [40, с. 407-410].

Проблемам локалізації та вивчення літописних міст Київської Русі приділяли увагу й історики. В кінці XIX та на початку XX ст. було введено до наукового обігу велику кількість писемних джерел XI-XIV ст., спираючись на які було зроблено спроби пов'язати літописні міста з певними пам'ятками археології. Вагомий внесок у розвиток даної проблеми належить О.О. Спіцину, Д.П. Міллеру, Д.В. Антоновичу, М.С. Грушевському, Д.І. Багалію.

Загалом рубіж XIX-XX ст. характеризується підвищеним інтересом до старожитностей взагалі та до пам'яток археології. В цей час створюються перші краєзнавчі музеї та приватні збірки, які заклали основу майбутніх колекцій Полтави, Харкова, Чернігова. Публікація архівних матеріалів підштовхнула вчених до початку пошуку археологічних об'єктів та їх вивчення. Хоча в плані історичного вивчення минулого вчені зробили значний внесок, археологічні дослідження велися часто без єдиного плану. Часто розкопки велися аматорами, які не тільки не фіксували знахідки, але й не робили описів пам'яток залишаючи тільки колекції.

Одним з перших дослідників-археологів, які працювали на території Посулля, був Ф.І. Камінський [5, с. 208-248]. Наукові інтереси вченого були досить широкими - від доби каменя до городищ Київської Русі. Він був першим дослідником археологічних пам'яток Нижнього Посулля. Запропонував свою схему розвитку даного регіону, передбачив, що по Сулі і її притоках були послідовно розвинуті різні епохи, в тому числі і слов'яно-руська. Велика кількість археологічних об'єктів була виявлена і в основному правильно інтерпретована дослідником. До відкриттів Ф.І. Камінського належать: курганний могильник давньоруського часу на Лисій Горі в Лубнах, городища та могильники в околицях Клепачів [5, с. 248]. Він зробив перші описи цих пам'яток, які не втратили наукового значення і до наших днів. На відміну від більшості сучасників, які прагнули виявлення сенсацій, вчений старанно збирав, фіксував та замальовував фрагменти посуду та речі з бронзи та заліза. Дослідження Ф.І. Камінського не залишилися на рівні описовому, він прагнув ілюструвати результати своїх робіт, супроводжуючи їх таблицями, акварелями, малюнками олівцем у щоденниках. Багато інновацій запропоновано Ф.І. Камінським у методиці ведення археологічних робіт. Це і пильний до найдрібніших деталей огляд культурного шару, і залучення спеціалістів природничих дисциплін до дослідження давньоруських пам'яток, точна описова фіксація всіх елементів поховальних споруд, що збереглися, і повне знесення невеликих давньоруських курганів в процесі розкопок на Лисій Горі. Як і більшість археологів того часу, переважна більшість комплексів, які досліджував полтавський археолог, були кургани. Саме дослідження курганів Лисої Гори на Лубенщині стали значним внеском у вивчення давньоруського періоду існування Лубен [4, с. 37-38].

З розвитком археології як науки в кінці ХІХ ст. починається процес накопичення даних про археологічні об'єкти. Основним методом дослідження городищ в цей час є розвідки. Одним з видатних вчених, які працювали на території сучасних Сумщини та Полтавщини був В.Г. Ляскоронський [34, с. 222-232]. Його археологічні розвідки в басейнах річок Псел, Ворскла, Сула стали основою для майбутніх дослідників, а часто окремі комплекси відомі виключно за його публікаціями. В.Г. Ляскоронським вперше було застосовано методику дослідження мікрорегіонів. Метою дослідження ставали тепер не окремі пам'ятки, а цілий регіон. За основу своїх досліджень археолог брав течії річок та їх притоки. Таким чином виявлялися не тільки великі кургани та городища, а й невеликі стоянки та поселення.

Вагомим внеском вченого у розвиток археології стало картографування та зняття планів городищ на високому картографічному рівні. Вперше в Україні знімалися плани великих городищ з їх детальним описом. План містив топографічну основу, що давало змогу уявити місце розміщення городища та укріплення. Наявність таких планів давала змогу отримати уявлення про пам'ятку та на цій основі створити першу типологію та класифікацію городищ. Опис досліджених городищ В.Г. Ляскоронський вмістив у праці *«Городища, кургани и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псёл и Ворскла»* [16] та *«Городища, кургани и длинные (змиевые) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы»*, що була підготовлена до ХІ археологічного

з'їзду в Києві 1899 р. [14].

Вона включала дані як про пам'ятки, обстежені у попередні роки, так і результати останніх розвідок. Зазначимо, що це були перші археологічні розвідки в басейні Сули, тому вони ставили за мету фіксацію та опис всіх наявних пам'яток, навіть без культурно-хронологічного їх розмежування. Адже цим роботам передували лише картографування городищ Г.Л. де Боплана у 1634-1636 р. [13]. До загальновідомих нині даних анкетування Центрального статистичного комітету 1873 р. дослідники тоді ще не мали доступу [22, с. 3-7].

В.Г. Ляскоронський згрупував матеріали своїх обстежень укріплень Посулля та Поворскля за типами пам'яток, виділивши їх за схемою: болотяні круглі городища, круглі нагірні городища, концентричні городища складної форми та городища великокнязівської доби - літописні міста, а також позначив причетні до цих комплексів курганні могильники, окремі курганні групи та кургани. Ввів до наукового обігу дані про поселення і виділив у окрему категорію «змійові» вали.

Так, до першої групи В.Г. Ляскоронський відніс городища Великий Самбір, Шевченкове, Липове та залишки літописного Воїня. До другої групи він відніс круглі нагірні городища, чия схожість з болотними не викликала у дослідника сумнівів. Він відзначав топографічну особливість розташування на високих мисах чи виступах корінного берега, обмежених ярами, балками та більш складний характер оборонних споруд, їх зв'язок з ділянками змійових валів, наявність на частині з них глибоких ям (колодязів). До цієї групи він відніс городища поблизу с. Терни, Ведмеже на Сулі.

Більш представницькою була обстежена автором група концентричних нагірних городищ, що відрізнялися від попередніх розмірами та досить складним характером укріплень - кількома рядами валів та ровів, котрі оточують навколишні прилеглі території. До цієї групи потрапили Глинськ, Басівка та група городищ козацького часу. Однак дослідник не розділяв городища скіфського часу, давньоруські та пізньосередньовічні [33, с. 132-146].

В.Г. Ляскоронський одним з перших залучив пам'ятки археології і знахідки до ілюстрування історичних нарисів та узагальнюючих праць. Грунтуючись на широкому літописному матеріалі дослідник вмістив у ній характеристику освоєння регіону, простежив розвиток промислів, ремесел, торгівлі, побуту населення, а також політичну історію Дніпровського Лівобережжя, його особливе положення на межі зі степом [12; 14; 16].

Зауважимо, що низка передбачень вченого щодо конкретних пам'яток знайшла підтвердження впродовж наступних досліджень ХХ ст., а частина його матеріалів розглядається на сьогодні як першоджерела у зв'язку з руйнацією багатьох городищ, їх посадів та могильників.

Роботи В.Г. Ляскоронського є поворотним етапом у вивченні старожитностей Дніпровського Лівобережжя, переходом від накопичування матеріалів до перших узагальнень, які він здійснював, спираючись на картографічний метод досліджень і використовуючи дані слов'яно-руської археології для відтворення історичного розвитку Давньоруської держави.

Велику увагу дослідник приділяв майданам. Дана категорія пам'яток

археології довгий час залишалася предметом дискусії між вченими. В.Г. Ляскоронський вважав їх городищами, святилищами, навіть місцями схову половецьких родів.

Увівши до наукового обігу значну кількість городищ, вчений заклав основу для вивчення археологічної спадщини Дніпровського Лівобережжя [15, с. 419-434].

Значну роль для вивчення давньоруської археології зіграв XII Археологічний з'їзд, який відбувся в Харкові. Саме тут, були озвучені результати дослідження багатьох пам'яток давньоруського часу, а карта, створена Д.І. Багалієм стала проривом у вивченні археологічних комплексів Дніпровського Лівобережжя [1, с. 1-92].

На початку XX ст. застосовується якісно новий підхід до вивчення городищ - починається розділення комплексів з культурно-хронологічними показниками. В цей час давньоруські городища виділяються в окрему групу та стають об'єктом вивчення вчених-славістів. Однак слід зазначити, що вивчення давньоруських комплексів Дніпровського Лівобережжя проходило досить нерівномірно.

Дослідження городищ на цьому етапі носило епізодичний характер та обмежувалося шурфуванням з метою встановлення факту синхронності городища з дослідженим могильником. Так, поряд з масштабними розкопками на могильниках Гочевого, Ніцахи, Липового на городищах були закладені шурфи, а в багатьох випадках тільки зібрана кераміка.

Вагома частина досліджених об'єктів належить курганним могильникам. Саме кургани з яскравим та досить виразним інвентарем притягували увагу М.О. Макаренка, Д.Я. Самоквасова, К.М. Мельник, В.М. Щербаківського, Л.В. Падалки [18; 29; 30]. Одним з комплексів, які привернули увагу дослідників був Ніцахський. В.О. Городцовим було проведено розкопки на Західному городищі, а К.М. Мельник провела розкопки курганного могильника Ніцахи, який до нашого часу не зберігся. Результати розкопок К.М. Мельник до сьогодні є єдиним джерелом щодо поховального обряду Ніцахського курганного могильника [2, с. 121].

Одним з археологів, які вели розкопки на курганних могильниках Середнього Псла був Д.Я. Самоквасов. Було досліджено значну кількість насипів, що містили поховання зі зброєю, які належали представникам дружини. Наявність дружинних комплексів чітко вказує на присутність тут князівської адміністрації. Д.Я. Самоквасовим було введено до наукового обігу значну кількість знахідок у вигляді альбомів, таблиць та описів [21]. На жаль вчений, приділяючи велику увагу речовим комплексам практично не робив креслень поховань. Однак результати його досліджень дали змогу вченим зробити висновок та ототожнити Гочевський археологічний комплекс з літописним Римовом [21, с. 206-219].

Однією з видатних пам'яток становлення Давньоруської держави є Шестовицький археологічний комплекс. Описи Шестовицького городища містяться в працях О.Ф. Шафонського [40], Філарета [39], Д.Я. Самоквасова [29], М.О. Константиновича [6, с. 184], П.С. Уварової [37].

Першими увагу дослідників привернули кургани. Вже 1874 р. М.О. Константинович у доповіді на III Археологічному з'їзді у Києві

«О курганах Черниговского уезда» зазначав: «Недалеко от д. Шестовица, есть 3 группы курганов, расположенных в луговой местности, ежегодно окружаемой заливною водою Десны». Він же відзначив, що шестовицькі кургани вже тоді зазнавали грабіжницьких розкопок скарбошукачами. На деяких із поруйнованих курганів М.О. Константинович провів перевірочні розкопки, що зафіксували на дні грабіжницьких ям сліди поховальних кострищ з рештками тілоспалень. Вірогідно, саме з таких «аматорських розкопок» і надійшов у 1870-х роках до Археологічного музею Київського університету Св. Володимира меч, що походив з урнового поховання за обрядом кремації на стороні [6 с. 184-186]. Яскраві знахідки свідчили про неординарний характер пам'ятки, що не могло не зацікавити фахівців. Ще 1905 р. співробітник Чернігівської Губернської Вченої Архівної Комісії П. Добровольський отримав від Імператорської архівної комісії «відкритий лист» на дослідження поблизу с. Шестовиця, проте за певних обставин реалізувати задум не зміг. Дещо пізніше кургани в ур. Коровель згадують П.С. Уварова та Д.Я. Самоквасов. Деякі знахідки з них демонструвалися на виставці, присвяченій XIV Археологічному з'їзду в Чернігові у 1908 р., що привернуло до пам'ятки додаткову увагу науковців.

Ледь не відразу після закінчення громадянської війни, у 1925-1927 рр., дослідження в Шестовиці за дорученням Чернігівського державного історичного музею були продовжені П.І. Смолічевим. Головним об'єктом його інтересу стали кургани. За 3 сезони він розкопав у різних групах 42 насипи. Окрім того, П.І. Смолічев детально обстежив городище і посад в ур. Коровель і навіть заклав 2 невеличкі розвідкові шурфи. Ці дослідження, що фактично відкрили для наукового світу Шестовицькі старожитності, й досі мало відомі навіть вузькому колу фахівців, так само, як і постать самого П.І. Смолічева.

В 1920-1930-ті роки ситуація дещо змінюється, однак пріоритетним напрямком залишаються дослідження курганів. В цей час на території Сумщини та Полтавщини плідно працюють М.Я. Рудинський, М.О. Макаренко. Однак масштабні за розмахом археологічні дослідження, які розвернулися в зоні будівництва Дніпрогесу відволікли значну кількість археологів від дослідження пам'яток Сули, Псла та Ворскли. В цей час роботи ведуться на півночі Сумщини (М.Я. Рудинський та Я.М. Морачевський). М.Я. Рудинським та Я.М. Морачевським проведено розкопки частини городищ Глухівського району [19]. Талановитий художник М.Я. Рудинський не тільки креслив, а й робив художні малюнки, які фіксували стан збереженості пам'ятки [33, с. 244].

Південний напрямок на той час вважався неперспективним. Цікаво, що відкритий у 1929 р. М.О. Макаренко Зеленогайський археологічний комплекс дослідник вважав найпівденнішим великим поселенням сіверян на Пслі. Дослідження М.О. Макаренко курганів Зеленогайського археологічного комплексу велося на високому науковому рівні. Кургани копалися не траншеями, як на той час було прийнято, а на знос. Це давало уяву про курган взагалі, а не тільки про поховання. Вчений вибрав кілька найбільш цікавих на його думку ділянок могильника і почав дослідження,

ретельно фіксуючи на фотоплівку всі етапи дослідження. Для дослідження бралися кургани не тільки великі, а й незначних розмірів. Порівняння поховального обряду великих та малих курганів дало змогу зробити висновок про те, що великі насипи не завжди містили багаті поховання, а часто величина насипу залежала від соціального статусу похованого. Найбільш цікаві частини поховання М.О. Макаренко наказав вирізати разом з ґрунтом та у такому вигляді доправити до музею [17, с. 33-36].

Проте політичні репресії проти вчених та існування певних «закритих тем» у науці привело до вилучення з наукового обігу матеріалів дослідження та засекречення їх архівів. На певний час вивчення літописних міст стало прерогативою істориків. Це призвело до того, що значна кількість назв, відомих за літописами та писемними джерелами давньоруського часу, не знаходила відповідників у археологічних комплексах.

У післявоєнний період докорінно змінюється ситуація у напрямках дослідження - на перший план виходять городища. Наприкінці 40-50-х років ХХ ст. масштабні розвідки І.І. Ляпушкіна, розкопки П.П. Третьякова, Д.Т. Березовця, Б.А. Рибакіна виводять на новий якісний рівень вивчення літописних міст Дніпровського Лівобережжя. Б.А. Рибакіном було узагальнено майже сторічний досвід вивчення давньоруських городищ та запропоновано критерії виділення їх з загальної маси. В цей час проводяться розкопки на території Любеча, Путивля (Б.А. Рибаків), Білопілля (В.А. Богусевич) [25, с. 3-6].

У середині 60-х років ХХ ст. на території городища в м. Білопілля проводилися археологічні розкопки під керівництвом В.А. Богусевича. Ще в кінці ХІХ ст. Філаретом було висловлено припущення, що городище в м. Білопілля є залишками давньоруського міста Вир. Розкопки на городищі, які дали значний за обсягами матеріал: срібні прикраси, вироби зі скла, бронзи та заліза дали підстави вважати городище саме залишками Віра [24, с. 109].

1972-1982 рр. давньоруські городища Дніпровського Лівобережжя обстежувалися Ю.Ю. Моргуновим. Велися масштабні розвідки та розкопки в басейнах Псла, Ворскли, Сули. Значна увага приділялася Посульській оборонній лінії. Саме тут локалізовані давньоруські міста Попаш, Зартий, В'єхань. Дані городища відомі ще з документів ХVІІ ст., проте археологічні дослідження тут не проводилися. Відомі вони переважно за результатами розвідок. Знахідка Ю.Ю. Моргуновим на городищі в с. Городище Недригайлівського р-ну свинцевої печатки Володимира Мономаха дозволила йому локалізувати В'єхань саме тут.

Експедицією Ю.Ю. Моргунова на кожному городищі проводилася зйомка інструментального плану укріплень городищ. За цей період були вивчені та датовані всі відомі на той час залишки укріплених пунктів Посулля, Ворскли та Псла. Відкрито багато нових пам'яток давньоруського часу, а кілька городищ, які вважалися давньоруськими, отримали нову культурно-хронологічну атрибуцію [22].

О.В. Сухобоковим та М.П. Кучерою проводилися розвідки, які охопили практично всю Сумщину. На Середній Ворсклі під керівництвом О. В. Сухобокова досліджувався Ніцахський археологічний комплекс [9, с. 164-166]. Журавненський археологічний комплекс досліджувався

експедицією під керівництвом О.П. Моці. У 90-ті роки ХХ ст. в зв'язку з економічною кризою Української держави зменшився об'єм досліджень. Стационарні розкопки велися на окремих пам'ятках. Так з 1991 до 2004 р. велися роботи на Зеленогайському археологічному комплексі під керівництвом В.В. Приймака. Тут на могильнику було розкопано понад 40 курганів [23, с. 124; 27, с. 26-33].

Протягом 1997-1999 рр. на Глинському археологічному комплексі працювала експедиція Полтавського Центру охорони та дослідження пам'яток археології під керівництвом О.Б. Супруненка. Значні за обсягом дослідження були проведені в м. Полтава у 1997-1998 рр. [35, с. 261], у 2001-2003 рр. розкопки велися на Зарічненському археологічному комплексі, розвідки проводяться по всьому «середньоворсклинському гнізді» роменсько-давньоруських пам'яток під керівництвом О.Б. Супруненка та В.В. Приймака.

З середини 90-х років ХХ ст. ведуться активні розвідки в басейнах Середнього Псла, Ворскли та Сейму. Було виявлено багато об'єктів доби Київської Русі, серед них низка городищ на Середній Ворсклі, які були виявлені ще на початку ХХ ст., але не були достатньо вивчені.

Таким чином, в ХХ ст. була закладена значна практична та теоретична база для дослідження літописних міст Дніпровського Лівобережжя. Роботи Б.А. Рибаківа, П.А. Раппопорта, А.В. Кузи дозволили розробити методу виділення та локалізації міст Давньої Русі. Значний внесок у проблему вивчення процесів формування та розвитку міст на території даного регіону належить О.Б. Супруненку та В.В. Приймаку, які запровадили комплексний метод вивчення проблеми.

Згадки про літописні міста містяться передусім у літописах Лаврентіївського, Іпатіївського списків, «Повчанні дітям» Володимира Мономаха. Найбільша кількість назв літописних міст наведена у документі кінця XIV ст. «Списку руських міст дальніх і ближніх», де згадується 14 населених пунктів даного регіону [36, с. 214-256]. Проте не всі назви можна пов'язати з певним регіоном, не дивлячись на те, що більшість з них розташована в «Списку...» саме за територіальним принципом. З писемних джерел відомо про відновлення контролю київських і чернігівських князів литовської доби над землями межиріччя Орелі і Сули з другої половини XIV ст.

Після битви на Синіх Водах і нищівної поразки золотоординців від князя Ольгерда 1363 р. межиріччя Ворскли і Сули переходить під юрисдикцію Великого князівства Литовського. Цим часом можна датувати документ, де згадуються давньоруські міста, серед яких зазначаються по Сулі - Сніпорід, Кснятин, Горошин, Чемесов, Утешков, Синеч, Кляпеч, Ромен, Ковила, Сал, Пес'ї Кості, на Пслі - Городище, Лошичі, Бирин, на Ворсклі - Нічан, Ворона та ін. До цього списку можна додати Омельник, який знаходиться у нижній течії Псла, що підтверджується картографічними матеріалами XVII ст.

Деякі міста, перелічені в «Списку...», точно поки що локалізувати не можливо - Чемесов, Утешков, Ковила, Сал, Пес'ї Кості. Хоча існує теорія, що назва останнього міста дещо перекручена і його можна пов'язати з Пес'їм Островом на Дніпрі. Частина ж серед них має надійні підстави для точного місця розташування на території давньоруських літописних міст, а саме:

Сніпорід, Кснятин, Горошин, Синеч, Ромен, Нічан. Давньоруське місто Синець, за пізнішими згадками у джерелах скоріш за все є митрополичим городком Синелець [35, с. 7-8].

В контексті продовження вивчення місцезнаходження населених пунктів зазначеного вище «*Списку...*» можна спробувати локалізувати ще кілька міст XII-XIII ст. Серед них Ворона, що могла знаходитися біля сучасного села Нові Санжари Полтавської обл. На це вказує цікавий факт збереження гідроніму Ворона поблизу Нових Санжар, що вживається до назви р. Полузір'я (права притока р. Ворскла). Тут існують залишки укріплень і посаду давньоруського городища в ур. Мажари. Населений пункт зі співзвучною назвою Ворониця М.П. Кучера локалізував на Переяславщині, поблизу с. Воронькові, хоча за ним не передбачає відповідника назві, наведеній у «*Списку...*» [35, с. 8].

Ще один блок джерел, які можна використовувати при розробці питання локалізації давньоруських міст, це документи XVI-XVII ст. Практично всі вони пов'язані з діяльністю прикордонних служб Речі Посполитої та Московського царства. Землі майбутньої Слобожанщини довгий час були практично незаселеними. Проте саме ця територія була добре відома стрілецьким загонам і назви, які використовуються у «*Книге Большому вертежу*» та окремих документах Белгородського стола, часто співпадають з літописними. До цього слід додати, що певна кількість городищ, відомих в епоху пізнього середньовіччя, отримала свої назви вже від населення, яке не було пов'язане з давньоруським. Досить важко, спираючись на одні писемні джерела, локалізувати певний населений пункт. На допомогу тут приходять результати археологічних досліджень. Виявлення та картографування дозволяють отримати інформацію про зовнішній вигляд городища, його розташування відносно інших, що дає змогу розглядати питання взаємозв'язку окремих комплексів та їх взаємодію в рамках уділу та князівства. Вагому роль мають і предмети повсякденного вжитку, які можуть дати відповідь на питання виділення окремих шарів населення і перш за все панівної верхівки - князівської адміністрації. Одним з показників невеликого міста може бути наявність храму, проте не всі міста могли побудувати кам'яний храм, а дерев'яний храм виділити серед інших споруд дуже важко.

В останні роки досить значна роль відводиться археологічним розвідкам. Тут застосовується методика, запропонована М.Я. Рудинським - вивчення мікрорегіону. Так, розвідки в районі м. Охтирка дозволили виявити та картографувати всі городища, що відносяться до епохи Київської Русі. Це дало змогу В.В. Приймаку пов'язати літописне місто Лосичі з Журавненським археологічним комплексом. Масштабні дослідження, проведені на цій території П.П. Третьяковим, І.І. Ляпушкіним, Д.Т. Березовцем, М.П. Кучерою, О.В. Сухобоковим, Ю.Ю. Моргуновим, В.В. Приймаком дали джерельну базу для локалізації низки міст, згаданих в «*Списку міст дальніх і ближніх*» [25]. Цей документ дає найбільшу кількість назв саме для межиріччя Псла та Ворскли. Разом з тим методика, розроблена А.В. Кузою, дозволяє виділяти серед значної кількості давньоруських городищ саме комплекси, які можуть відповідати критеріям середньовічного міста. В останні десятиліття В.В. Приймаком було застосовано комплексний метод, що включав аналіз

давньоруських джерел, архівних матеріалів та документів XVI-XVII ст., топоніміки, гідронімів з конкретними археологічними комплексами Середнього Псла та Ворскли.

У середній течії р. Ворскла є кілька археологічних комплексів, які відповідають всім критеріям невеликого давньоруського міста - Ніцахський та Журавненський. Саме тут локалізуються два давньоруських міста Нічан та Лошичі (Лосичі). На Середньому Пслі це Зеленогайський, Тополянський археологічні комплекси. Зеленогайський археологічний комплекс може бути ототожнений з Городищем, а Тополянський комплекс поки що не має чіткого відповідника серед писемних джерел [27, с. 27-29].

Однак процес локалізації міст на території південно-руських земель має декілька проблем. Вирішення яких лежить саме в методологічній сфері. Так, на даний момент серед істориків та археологів нема єдності в питаннях визначення, які з населених пунктів Київської Русі відповідають поняттю «місто». Були висловлені сумніви щодо доцільності вважати дані комплекси містами, аргументуючи це несхожістю міст Північної Русі та Південно-Східної. В даному випадку слід не тільки порівнювати розміри та функціональність, але й провести детальний аналіз окремих археологічних комплексів. Беручи до уваги городища Південно-Східної Русі, слід зазначити, що вони в переважній більшості були прикордонними фортецями, але з початком процесу роздробленості та подрібнення уділів саме такі населені пункти і брали на себе функції міст, при цьому головною їх функцією залишалася саме військова. Постійна загроза з боку кочівників і була тим критерієм, за яким будувалися фортеці - співвідношення площі та якості оборонних споруд. В цьому випадку саме площа городища в 1-2 га була найбільш оптимальною. При цьому площа відкритих поселень могла досягати кількох десятків гектарів.

Практично всі невеликі літописні міста Середнього Псла та Ворскли були в IX-XI ст. військово-адміністративними центрами невеликих сіверянських племен. В XI ст. вони були підкорені Києвом і перетворилися на центри князівської влади на південно-східному кордоні, однак ті, які розташовувалися на торгівельних шляхах стають транзитними пунктами і переживають найбільший розквіт у цей час. З початком роздробленості та міжусобних війн такі населені пункти зменшуються в розмірах, при цьому вони проходять шлях перетворення з протоміських центрів на невеликі міста. В них з'являються князівська адміністрація, будуються церкви і такі населені пункти стають центрами уділів. В середині XIII ст. міста переживають кризу, пов'язану з завоюванням Київської Русі монголо-татарами, проте життя в багатьох з них продовжувалося і припинилося остаточно тільки після нищівної поразки Литовського князівства у битві на Ворсклі у 1399 р.

Отже, вивчення літописних міст триває вже понад 150 років. За цей період завдяки наполегливій праці кількох поколінь вчених-істориків та археологів було проаналізовано численний літописний матеріал X-XIV ст., проведено розкопки давньоруських городищ, курганних та ґрунтових могильників. Були розроблені та застосовані на практиці методи, які дозволяють класифікувати давньоруські укріплені поселення і виділити з-поміж великої їх кількості саме ті, які б могли відповідати критеріям «місто». Проте процес локалізації літописних міст часто залишається виключно

суб'єктивним і залежить від наукових уподобань дослідника. В майбутньому створення єдиних критеріїв та алгоритмів виділення літописних міст, а також введення до наукового обігу документів закордонних архівів дозволить значно розширити уявлення про перше державне утворення на східнослов'янських землях Київську Русь.

1. *Багалеї Д. І.* Предисловие к археологической карте Харьковской губ. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии / Д. И. Багалеї // Труды XII АС. - М.: изд. МАО, 1905. - Т. 1. - С. 1-92.
2. *Городцов В. А.* Результаты исследований, произведённых научными экскурсиями XII Археологического Съезда / В. А. Городцов // Труды XII АС. - Т. 1. - М., 1905. - С. 105-141.
3. *Грушевський М.* Історія України-Руси / М. С. Грушевський. - Вид. 3-тє, доп. - К.: 3 Друкарні Першої Спілки, 1913. - Т. 1. - 2, 649 с.
4. *Ванцак Б.* Подвижники Українського музейництва (Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький) / Б. Ванцак, О. Супруненко. - Полтава, 1995. - 149 с.
5. *Каминский Ф. И.* Раскопки в окрестностях Лубен / Ф. И. Каминский // ЧИОНЛ. - К., 1888. - Кн. 2. - Отд. 1. - С. 208-248.
6. *Константинович Н. А.* О курганах Черниговского уезда / Н. А. Константинович // Труды III Археологического съезда в Киеве. - К., 1878. - С. 175-190.
7. *Кравченко О. М.* Проблеми дослідження літописних міст середньої течії Псла та Ворскли / О. М. Кравченко // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. - Матеріали П'ятої Міжнародної студентської наукової конференції / [ред. В. О. Дятлов, В. П. Коваленко, О. Б. Коваленко та ін.]. - Чернігів: Сіверянська думка, 2006. - С. 85-87.
8. *Кучера М. П.* Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, С. А. Беляева. - К.: Наукова думка, 1984. - 196 с.
9. *Кучера М. П.* Древнерусские поселения Среднего Поднепровья / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, С. А. Беляева и др. - К.: Наукова думка, 1984. - 206 с.
10. *Ляскоронский В.* Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв. заключающие в себе данные для истории Южной Руси (с отдельным приложением 4-х карт Г. Л. де Боплана) / В. Ляскоронский // ЧИОНЛ. - К., 1896. - Кн. 11. - Отд. 1. - С. 30-33.
11. *Ляскоронский В.* Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв. заключающие в себе данные для истории Южной Руси (с отдельным приложением 4-х карт Г. Л. де Боплана) / В. Ляскоронский // ЧИОНЛ. - К., 1898. - Кн. 12. - Отд. 2. - С. 97-137.
12. *Ляскоронский В.* Бопланова карта Киевского воеводства (карта эта приложена к настоящей книге «Чтений») / В. Ляскоронский // ЧИОНЛ. - К., 1899. - Кн. 13. - Отд. 1. - С. 117-125.
13. *Ляскоронский В.* Гийом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России: Карты Украины XVII в. / В. Ляскоронский. - К., 1901. - 91 с.
14. *Ляскоронский В.* Городища, курганы длинные (змиевы) валы в бассейне Сулы / В. Ляскоронский // Труды XI АС. - Т. 1. - М., 1901. - С. 404-457.
15. *Ляскоронский В.* К вопросу о курганах - городищах - майданах / В. Г. Ляскоронский // Труды XIII АС. - М., 1907. - С. 419-434.
16. *Ляскоронский В.* Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рр. Псла и Ворсклы. - Вид. 2-е, репр., доп. / В. Ляскоронський [передмова і комент. О. Б. Супруненка]. - Полтава: Археологія, 1995. - 56 с.
17. *Магура С.* Археологічні досліді на Сумщині року 1929-го / С. Магура // Хроніка культури та мистецтв. - К., 1930. - Ч. I. - С. 33-36.
18. *Макаренко Н. Е.* Городища и курганы Полтавской губернии / Н. Е. Макаренко. - Полтава: изд-во ПУАК, 1917. - VIII, 105, XIX с.
19. *Морачевський Я. М.* Щоденник археологічної експедиції пор Клевеню, Свісі, Локні, Івоту в 1929 р. / Я. М. Морачевський // НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК, № 309. - 22 арк.
20. *Мироненко К. М.* Давньоруський комплекс з посаду Літописної Лтави (за розкопками 1997 р.) / К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко // АЛЛУ. - Полтава, 2003. - № 2/2002 - № 1/2003 (12-13). - С. 143-156.
21. *Моргунов Ю. Ю.* Изучение летописного города Римова Ю. Ю. Моргунов // СА. - М., 1989. - № 12. - С. 206-218.

22. *Моргунов Ю. Ю.* Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов. - Курск: изд. ИА РАН, Курского государственного областного музея археологии, 1996. - 159 с.
23. *Моця А. П.* Булгар - Киев. Пути. Связи. Судьбы / А. П. Моця, А. Х. Халиков. - К., 1997. - 192 с.
24. *Приймак В. В.* Давньоруське місто Вир і його округи / В. В. Приймак // Питання археології Сумщини. Матеріали науково - практичної конференції «Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Сумщини». - Суми, 1990. - С. 104-105.
25. *Приймак В. В.* Давньоруське місто Вир / В. В. Приймак. - Білопілля, 1997. - 60 с.
26. *Приймак В. В.* Крупные городища округи древнерусского Глухова / В. В. Приймак // Межславянские связи и взаимодействия в Восточной Европе: история, проблемы, перспективы. - Брянск: изд. БГУ, 2003. - С. 45-46.
27. *Приймак В. М.* Урбанізаційний процес в середній течії Псла у VIII - XVII ст. (місто Суми і його попередники) / В. М. Приймак, В. В. Приймак // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. Частина II. - Суми, 2003. - С. 26-33.
28. *Толочко П. П.* Про походження й побутування терміну «Україна» / П. П. Толочко / АЛЛУ. - Полтава, 1998. - №№ 1-2 (3-4). - С. 3-4.
29. *Самоковасов Д. Я.* Указатель сохранившихся городищ в Черниговской губернии / Д. Я. Самоковасов // Древние города России. Историко-юридическое исследование. - Спб., 1873. - Приложения.
30. *Самоковасов Д. Я.* Могилы Русской земли [Описание археологических раскопок и собрание древностей профессора Д. Я. Самоковасова] / Д. Я. Самоковасов // Труды Московского комитета по устройству Черниговского Археологического съезда. - М.: Синодальная типография., 1908. - Вып. 3. - 271 с.
31. *Супруненко О. Б.* Перший дослідник Більського городища О. Ф. Шафонський / О. Б. Супруненко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. Збірник наукових праць. - Полтава: Археологія, 1996. - С. 19-28.
32. *Супруненко О. Б.* Археологія в діяльності першого приватного музею України. Лубенський музей К. М. Скаржинської / О. Б. Супруненко. - Київ - Полтава: Археологія, 2000. - 392 с.
33. *Супруненко О. Б.* Археологічні розвідки В. Г. Ляскоронського в Посуллі / О. Б. Супруненко // Полтавський археологічний збірник - 1999. До 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / [ред. П. К. Бондаревський, Л. Л. Залізник, Г. Ю. Івакін, М. П. Кучера, О. В. Сухобоков та ін.]. - Полтава: Археологія, 1999. - С. 222-224.
34. *Супруненко О. Б.* Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / О. Б. Супруненко, В. В. Приймак, К. М. Мироненко. - Київ. - Полтава: Археологія, 2004. - 392 с.
35. *Супруненко О. Б.* Рештки городища літописного міста Синець та знахідки у Посуллі / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, К. М. Мироненко, О. В. Тітков // АБУ 2001 - 2002 рр. - Київ: вид. ІА НАН України, 2003. - Вип. 5. - С. 40-42.
36. *Тихомиров М. Н.* Список городов дальних и ближних / М. Н. Тихомиров // Исторические записки. - Москва: Изд-во АН СССР, 1952. - Вып. XL. - С. 214-256.
37. *Уварова П. С.* Городища и курганы с погребениями в урнах / П. С. Уварова // Труды Московского Предварительного Комитета по устройству XIV Археологического съезда. - М., 1906. - Вып. 1. - С. 91.
38. *Уварова П. С.* О находках денежных кладов и других древностей / П. С. Уварова // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. - М., 1906. - Вып. 1. - С. 44-45.
39. *Филарет (Д. Г. Гумилевский).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. - М.: типография В. Готье, 1857. - Отд. III. - 604 с.
40. *Шафонский А. Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено, сочинённое Действительным Статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами / А. Ф. Шафонский. - Издание Судинко М. И. - К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1851. - 697 с., 4 карты.

Кравченко А.Н. ИСТОРИЯ И ПРОБЛЕМАТИКА ИЗУЧЕНИЯ ЛЕТОПИСНЫХ ГОРОДОВ СЕВЕРЩИНЫ

Статья посвящена анализу степени изученности проблемы локализации летописных городов Северщины. Анализируются основные направления изучения

летописных городов и проблемы, связанные с сопоставлением конкретного археологического объекта с письменным сообщением. В работе приводятся данные о почти двухсотлетней работе нескольких поколений археологов и очерчен круг современных вопросов, связанных с изучением данной проблемы.

Ключевые слова: Древнерусское государство, археологические памятники, летописные города, разведки, раскопки, курганы, городища, локализация.

Kravchenko O.M. HISTORY AND PROBLEMATICS OF STUDYING ANNALISTIC CITIES OF SIVERSHCHYNA

The article is devoted to the analysis of the state of knowledge of the problem localization of the annalistic cities of Sivershchyna. The main avenues of studying the annalistic cities and issues are related to correlation between the specific archeological object and the written data. For the first time the Old Russian cities drew attention of the Ukrainian historians in the first half of the XIX c. Significant amount of annalistic data were analyzed. They contained names of the cities and description of historical events related to them. Nevertheless the process of correlation of the name and the specific archeological monument is very difficult and problematic. The discussion that the name is independent from the remains of the fortifications of the princes epoch appeared in the middle of the XIX c. In the course of archeological science development and accumulation of knowledge about the material culture, the process of localization the annalistic cities gained the scientific character. The data of the historical geography, archeology, linguistics, museology were used. The opening of the new complexes on the territory of the Old Russian cities let us refer them to certain historical events described on the pages of chronicles. Of course the process of identification the name and the specific monument is very difficult and to certain extend subjective. The paper contains data about almost two hundred years work of few generation of archeologists and certain number of current issues related to the solution of the problem.

Key words: Ancient State archaeological sites, city chronicles, exploration, excavation, burial mounds, settlement, location.

Отримано 14.06.2015